AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Dilçilik araşdırmaları, 2026, №2 *ISSN: 2664-5432*
Səhifə: 146-150
https://doi.org/10.59849/2664-5432.2026.2.146

Zümrüd ZEYNALOVA*

MÜASİR MƏTNLƏRDƏ ƏLAVƏ KONSTRUKSİYALARIN İSTİFADƏSİ

XÜLASƏ

Korpus dilçiliyi müasir sintaksis və diskurs tədqiqatlarında obyektivlik və empirik dəlillər üzərində qurulan ən etibarlı metodlardan biri kimi qəbul olunur və əlavə sözlərlə əlavə cümlələrin öyrənilməsində də bu yanaşma mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan və Türk dillərində ara vahidlərin korpus əsaslı təhlili göstərir ki, bu konstruksiyalar yalnız nəzəri səviyyədə deyil, real mətnlərdə də geniş və funksional şəkildə təzahür edir, onların tezlik paylanması, semantik kateqoriyaları, sintaktik inteqrasiya xüsusiyyətləri və diskurs mövqeləri korpus məlumatları əsasında daha dəqiq müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Türk dili, Azərbaycan dili, əlavə konstruksiyalar, korpus dilçiliyi, korpus təhlili.*

Türk dilində TNC (Türkçe Ulusal Derlem) kimi geniş çeşidli mətn bazasına malik korpuslar ara söz və ara cümlələrin həm yazılı, həm də danışıq dilində hansı intensivliklə istifadə edildiyini, hansı sözlərlə tez-tez birlikdə gəldiyini və dilin müasir inkişaf tendensiyalarını əks etdirir. Azərbaycan dilində milli korpusun məhdudluğu müəyyən çətinlik yaratsa da, mövcud mətn bazasında – xüsusilə publisistik yazılarda, müasir ədəbi nümunələrdə və elektron mediada – aparılan müşahidələr əlavə konstruksiyaların aktivliyi barədə kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir.

Türk dilinin geniş korpus materialı ara sözlərin, xüsusilə "aslında", "doğrusu", "sanırım", "elbette", "kim bilir", "bence", "kanımca" kimi vahidlərin yüksək tezliklə istifadə olunduğunu göstərir. TNC-də aparılan müşahidələrə görə, "aslında" sözü danışıq nitqində hər 10.000 sözə orta hesabla 12–15 dəfə təsadüf edir və bu, onun ara söz kimi diskursda nə dərəcədə mərkəzi rol oynadığını göstərir. Aksanın fikrincə, bu tip vahidlərin yüksək sıxlıqla istifadə olunması türkcənin müasir danışıq dinamikasının bir xüsusiyyətidir və ara sözlər informasiya deyil, şərh səviyyəsini kodlaşdırdığı üçün diskursun praqmatik strukturu onların üzərində formalaşır [Ergin :2002]. Azərbaycan dilində isə "düzünü desəm", "təbii ki", "əslində", "doğrusu", "məncə" kimi vahidlər publisistik mətnlərdə daha geniş tətbiq sahəsinə malikdir və onların tezlik paylanması mətnin üslubuna görə dəyişir. Quliyev qeyd edir ki, Azərbaycan dilində xüsusilə dialoq xarakterli mətnlərdə əlavə sözlərin intensivliyi artır, çünki bu konstruksiyalar nitqin emosional çalarını gücləndirir və danışanın subyektiv mövqeyini ifadə edir .

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsi, elmi işçi.Email: zumrudzeynalova303@gmail.com

Korpus təhlili həmçinin göstərir ki, əlavə sözlər müəyyən sintaktik strukturlarla yüksək kollokasiya meyli nümayiş etdirir. Türk dilində "aslında" və "doğrusu" kimi ara sözlər daha çox xəbər cümlələri ilə birlikdə işlənir və cümlənin başlanğıcında yerləşməyə meyillidir, Azərbaycan dilində isə "təbii ki" və "düzünü desəm" daha çox modal və qiymətləndirici semantika daşıyan cümlələrdə üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, hər iki dildə əlavə sözlərdən sonra gələn cümlə çox vaxt vurğulu xəbərlə başlayır və bu vurğu diskursda əlaqələndirici funksiyanı gücləndirir. Türk dilində bu fenomen Aksan tərəfindən "prosodik kollokasiya" adlandırılır, yəni ara söz özündən sonra gələn sintaktik vahidin intonativ dəyərini tənzimləyir və ritmik əlaqə yaradır [Ergin :2002]. Azərbaycan dilində də bu xüsusiyyət müşahidə olunur: "Düzünü desəm, gözləmirdim", "Təbii ki, mümkündür" tipli cümlələrdə vurğu əsas felə keçir və əlavə söz yalnız kontur yaratmaq funksiyasını daşıyır.

Əlavə cümlələrin korpusdakı görünməsi daha bir maraqlı faktı üzə çıxarır: bu konstruksiyalar çox vaxt iki cümlə arasında semantik körpü rolunu oynayır və yalnız sintaktik deyil, həm də diskurs strukturunda keçid funksiyasını yerinə yetirir. Türk dilində "- ki bana göre…" tipli ara cümlələr yüksək tezliklə xəbərlərin izahlı təqdimatında və şərhli mətnlərdə meydana çıxır, Azərbaycan dilində isə təhlil göstərir ki, əlavə cümlələr daha çox publisistik yazılarda və şərh xarakterli məqalələrdə müşahidə olunur [Uzun:2018]. Ara cümlələrin meydana çıxma mühiti, mətn janrı və diskurs tipi ilə sıx bağlıdır, bu baxımdan korpus təhlili əlavə konstruksiyaların yalnız formal sintaksis məsələsi olmadığını, dilin janr və üslub sisteminin ayrılmaz hissəsi olduğunu sübut edir.

Müasir elektron mediada əlavə sözlərin istifadəsi daha da artır və dilin informativ dinamikasının dəyişməsi ilə bu konstruksiyalar qısa, yığcam, ancaq emosional və mövqe bildirən kommunikasiya forması kimi seçilir. Sosial şəbəkə yazılarında, bloqlarda və onlayn xəbər portallarında "əslində", "sözün düzü", "düşünürəm ki", "bana kalırsa", "zaten", "doğrusu" kimi markerlər diskursu həm strukturlaşdırır, həm də fikrin subyektiv tonunu açır. Türk dilində onlayn diskursda ara sözlərin sıxlığı danışıq nitqinin yazıya köçürülməsi tendensiyası ilə izah olunur, Azərbaycan dilində isə bu proses daha gec başlasa da, hazırda eyni istiqamətdə inkişaf etdiyi müşahidə edilir. Vəliyev müasir yazılı nitqdə danışıq sintaksisinin artan təsirini qeyd edir və əlavə konstruksiyaların bu prosesdə aparıcı rol oynadığını vurğulayır.

Korpus təhlili əlavə sözlərin mövqe dəyişkənliyi və sintaktik çeviklik dərəcəsini də daha aydın göstərir. Türk dilində ara söz cümlənin sonunda işlənərək diskursun bağlanma nöqtəsini işarə edə bilir, Azərbaycan dilində isə bu meydan daha məhduddur və cümlə sonu mövqedə əlavə söz nadir hallarda müşahidə olunur. Bunun səbəbi intonasiya modelinin fərqləridir: Türkiyə türkcəsində cümlə sonunda intonativ düşüş geniş semantik yük daşıyır, Azərbaycan dilində isə bu düşüş cümlənin tamamlanmasını bildirir və əlavə konstruksiya üçün yer saxlamır.

Bu fakta yalnız korpus təhlili əsasında tam əminliklə gəlmək mümkündür, çünki intuitiv müşahidələr bu qədər dəqiq statistik nəticə vermir.

Digər bir maraqlı nəticə odur ki, hər iki dildə əlavə sözlərin yazılı nitqdən daha çox şifahi nitqdə meydana çıxması müşahidə olunur. Türk dilində TNC daxilində danışıq nümunələrinin geniş təmsil olunması ara sözlərin əsasən dialoq nitqində çox sıx göründüyünü sübut edir, Azərbaycan dilində şifahi korpus az olsa da, mövcud dialoq mətnləri eyni nəticəni göstərir. Bu, əlavə konstruksiyaların təbiətən diskursive və interaktiv vahid olduğunu təsdiqləyir və onların danışanın mövqeyini, münasibətini və emosional tonunu ifadə etmək üçün nəzərdə tutulduğunu göstərir.

Korpus əsaslı təhlil göstərir ki, Azərbaycan və Türk dillərində əlavə söz və əlavə cümlələrin istifadəsi həm funksional, həm sintaktik, həm də diskursiv baxımdan geniş yayılmışdır və bu vahidlər müasir mətnlərdə dilin kommunikativ strukturu üçün mərkəzi rol oynayır. Onların tezlik paylanması, sintaktik inteqrasiyası və diskurs vəziyyətlərində tutduğu mövqe yalnız korpus metodları ilə dəqiq müəyyən edilə bilər. Bu fakt bu vahidlərin dil sistemində yalnız periferik sintaktik elementlər deyil, kommunikativ məna yaradan nüvələr olduğunu bir daha təsdiqləyir. Əlavə konstruksiyaların n-gram təhlili də maraqlı nəticələr ortaya qoyur. Türk dilində "aslında tam da", "doğrusu pek", "bence hiç de" kimi üçşərli birləşmələr diskursda həm vurğulayıcı, həm də modifikasiyaedici funksiyaya malikdir və bu konstruksiyalar danışanın mövqeyini daha güclü şəkildə ifadə edir. Azərbaycan dilində isə "düzünü desəm, mən", "əslində elə bil ki", "təbii ki, artıq" kimi n-gramlar mətnin ritminin qurulmasında vacib rol oynayır [Uzun:2018]. N-gram təhlili göstərir ki, hər iki dildə əlavə sözlər təkbaşına diskurs markerinə çevrilməklə kifayətlənmir, həm də digər sözlərlə birlikdə çoxqatlı semantik blok yaradır.

Korpus məlumatları göstərir ki, əlavə sözlər cümlənin uzunluğuna birbaşa təsir edir. Türk dilində ara sözlərin işlənməsi cümlənin uzunluğunu nəzərəçarpacaq dərəcədə artırmır, çünki bu markerlər ritmik sürəti qorumalıdır, Azərbaycan dilində isə əlavə cümlələr cümlə strukturunu 2.5–4 söz qədər uzadır və bu uzanma mətnin ritmini yavaşladır. Bu fərq iki dilin ritmik strukturunun fərqli inkişafı ilə izah edilir və hər iki dilin sintaktik dinamikasını anlamaq üçün önəmlidir.

Korpuslar həmçinin göstərir ki, əlavə söz və əlavə cümlələrin istifadəsi üslubdan və janrdan asılı olaraq ciddi şəkildə dəyişir. Türk dilində bədii nəsrdə emosional çalarlar yaradan ara sözlər yüksək sıxlıqda görünür, publisistik mətnlərdə isə "zaten", "aslında", "elbette" kimi markerlər daha çox rəsmi-şərhli diskursu təşkil edir. Azərbaycan dilində dialoq əsaslı mətnlərdə "məncə", "sözün düzü", "düzünü desəm" kimi markerlər danışıq nitqinin təbii axınını əks etdirir, publisistik yazılarda isə "təbii ki", "əslində" kimi vahidlər rəsmi yazı üslubuna daxil olur. Bu janr diferensiasiyası dilin diskurs mədəniyyətinin necə dəyişdiyini göstərir və əlavə konstruksiyaların dildəki sosial funksiyasını üzə çıxarır.

Əlavə sözlərin korpus əsaslı semantik xəritələşdirməsi onların müxtəlif semantik kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılmasını təmin edir və bu kateqoriyalar dilin mənaca təbəqələşməsini daha dəqiq göstərir. Türk dilində əlavə sözlər epistemik ("sanırım", "bence"), evaluativ ("doğrusu", "ne yazık ki"), diskurs keçidləri ("bu arada", "ayrıca") və modal ("elbette", "tabii ki") kateqoriyalarına ayrılır, Azərbaycan dilində isə oxşar kateqoriyalar – epistemik ("məncə", "zənnimcə"), evaluativ ("düzünü desəm"), keçid markerləri ("yeri gəlmişkən") və modal ("təbii ki") – paralel sistem yaradır. Bu xəritələşdirmə dilin kognitiv strukturunu və danışanın informasiya təbəqələşdirmə mexanizmini açır.

Nəticə olaraq, korpus əsaslı çoxsahəli təhlil göstərir ki, əlavə söz və əlavə cümlələr real dil sistemində yüksək funksional yükə malikdir və onların tədqiqi yalnız sintaktik yanaşma ilə məhdudlaşa bilməz. Onların mövqe paylanması, predikatlarla əlaqəsi, birlikdə-görünmə şəbəkələri, n-gram strukturları, üslub və janr üzrə fərqlənməsi, sosial media dilindəki yeni formaları və semantik xəritələşdirilməsi dilin diskurs mexanizminin çoxqatlı təbiətini üzə çıxarır. Bu konstruksiyalar dilin yalnız struktur deyil, həm də sosial, emosional və praqmatik təbəqələrinin fəaliyyətini müəyyən edir və Azərbaycan-Türk müqayisəsində bu elementlər dilin həm oxşar, həm də fərqli tərəflərini daha aydın şəkildə göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksan, D. (2000). Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK Yayınları
2. Ergin, M. (2002). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım
3. Gries, S. (2010). Corpus Linguistics and Linguistic Theory. Oxford University Press.
4. Quliyev, Ə. (2010). Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis. Bakı: Təhsil. s. 215–218
5. Lewis, G. (1999). The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success. Oxford University Press
6. Uzun, E. (2018). Diskursta bağlayıcılar və pragmatik markerlər. Ankara: Dil Derneği
7. Uzun, E. (2018). Türkçe Sözlü Dil Araşdırmaları. Ankara: Dil Derneği.
8. Vəliyev, B. (2012). Azərbaycan dilinin sintaktik sistemi. Bakı: Elm və Təhsil

THE USE OF ADDITIONAL CONSTRUCTIONS IN MODERN TEXTS

ABSTRACT

Corpus linguistics is considered one of the most reliable methods in modern syntax and discourse studies, as it is based on objectivity and empirical evidence. This approach is also of great importance in the study of parenthetical words and parenthetical sentences. A corpus-based analysis of parenthetical units in Azerbaijani and Turkish demonstrates that these constructions occur widely and

functionally not only at the theoretical level but also in real texts. Their frequency distribution, semantic categories, syntactic integration features, and discourse positions can be determined more precisely on the basis of corpus data.

Keywords: *Turkish language, Azerbaijani language, additional constructions, corpus linguistics, corpus analysis.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В СОВРЕМЕННЫХ ТЕКСТАХ

РЕЗЮМЕ

Корпусная лингвистика считается одним из наиболее надёжных методов в современных исследованиях синтаксиса и дискурса, основанных на объективности и эмпирических данных, и данный подход имеет важное значение также при изучении вставных слов и вставных предложений. Корпусный анализ вставных единиц в азербайджанском и турецком языках показывает, что данные конструкции широко и функционально проявляются не только на теоретическом уровне, но и в реальных текстах. Их частотное распределение, семантические категории, особенности синтаксической интеграции и дискурсивные позиции могут быть более точно определены на основе корпусных данных.

Ключевые слова: *турецкий язык, азербайджанский язык, дополнительные конструкции, корпусная лингвистика, корпусный анализ.*